

IAHVÈ, DÉU MISERICORDIÓS I JUST: D'ÈXODE 34,6-7 A LES TRETZE MIDDOT

Jordi CERVERA I VALLS

Original rebut: 23/05/2016
Data d'acceptació: 15/06/2016

Adreça: Cardenal Vives i Tutó 2
08034 BARCELONA
E-mail: jordicaputxi@gmail.com

Resum

Èxode 34,6-7 és la citació veterotestamentària que recrea la misericòrdia divina amb més vivacitat. La justícia divina la complementa de manera adequada. La rellevància dels dos versets il·lumina altres citacions de la Torà, dels llibres profètics i dels llibres sapiencials, especialment els Salms. La tradició jueva mostra el seu afecte per aquesta citació quan arrodoneix el seu contingut en la versió grega i en les versions aramees; quan dedueix un llistat d'atributs divins sobre la misericòrdia en els apòcrifs; quan testimonia la tradició de les Tretze middot en el talmud i els midraixos; quan identifica el nom de Iahvè amb misericòrdia com recull la literatura midràixica; quan Raixí i Nahmànides —entre altres— confirmaran aquest patrimoni interpretatiu.

Paraules clau: misericòrdia divina, justícia divina, atributs divins, Tretze middot, tradició jueva, literatura jueva.

Abstract

Exodus 34.6-7 is the Old Testament quotation that speaks most forcibly about divine mercy. It is matched appropriately by divine justice. The significance of these two verses throws light on other quotations from the Torah, and the prophetic and the wisdom books, especially Psalms. The love of Jewish tradition for this quotation is seen in the way that it fills it out in the Greek and Aramaic translations; in the list of divine attributes of mercy in the Apocrypha; in the recognition to the tradition given in the Thirteen middot in the Talmud and the Midrash; in the identification of the name of Yahweh with mercy in the collection of Midrashic literature; in the confirmation of this interpretative heritage given by Rashi and Nahmanides, among others.

Keywords: *divine mercy, divine justice, divine attributes, Thirteen middot; Jewish tradition, Jewish literature.*

1. ÈXODE 34,6-7 : REFERENT VETEROTESTAMENTARI DE LA MISERICÒRDIA DIVINA

L'Antic Testament veu en Èxode 34,6-7 uns versets cabdals per actualitzar la misericòrdia i la justícia divines segons el moment històric. La seqüència bíblica dels dos versets comença amb la revelació del decàleg a Èxode 20,5-6,¹ quan es proclama la gelosia divina que estima a milers de generacions i que no perdona els qui l'odien fins a la tercera i quarta generació. Fent una aproximació sincrònica, Jean-Pierre Sonnet anomena aquesta citació del decàleg: «revelació originària dels atributs».² La segona citació és Èxode 34,6-7, que l'exegeta francès titula «la revolució de la misericòrdia», perquè recorda i amplia la declaració divina del decàleg que Iahvè ha hagut d'exercir després de l'episodi del vedell d'or.³ Posteriorment, en el llibre de Nombres (Nm 14,17-23), en una nova rebel·lia del poble, Moisès apaivaga l'ira de Iahvè recordant-li el compromís misericordiós amb Israel que pronuncià al cim del Sinaí.

En els llibres profètics, el profeta Jeremies, en temps exílics, prega Iahvè recordant-li un cop més la revelació feta dalt del Sinaí, però reduint la dimensió del càstig a una generació (Jr 32,16-19). El profeta Nahum (Na 1,1-3) carrega les tintes d'Èxode 34,6-7 anunciant el desplegament de la justícia severa i implacable de Iahvè sobre els enemics d'Israel. El llibre de Jonàs recorda els versets per confirmar la sospita del profeta: que la misericòrdia divina s'eixampla més enllà d'Israel amb els ninivites peneditis (Jo 4, 1-4). El profeta Joel, enmig de signes terribles que envolten el dia del Senyor, repeteix la citació exhortant a una conversió sincera (Jl 2,13).⁴

En els llibres sapiencials, Lamentacions evoca inspiradament els dos versets d'Èxode: reconeix que malgrat la invasió babilònica, la destrucció de Jerusalem i l'exili a Babilònia, Iahvè manté la seva misericòrdia i fidelitat amb Israel (Lm 3,22-32). Nehemies, durant l'àrdua reconstrucció del postexili, evoca la revelació del Sinaí citant Èxode 34,6: recorda que Iahvè no abandonà Israel malgrat

1. També el paral·lel del decàleg a Dt 5,9-10.
2. Jean-Pierre SONNET, «Justice et miséricorde. Les attributs de Dieu dans la dynamique narrative du Pentateuque», *Nouvelle Revue théologique* 138.1 (2016) 3-22, 4.
3. *Ibid.*, 9.
4. Cf. «Funzione letteraria e teologica della citazione di Es 34,6-7 all'interno del libro dei Dodici» a Donatella SCAIOLA, «“Io sono il Signore, non cambio” (Mt 3,6). Un tema o problema teologico all'interno del libro dei Dodici», en Luciano FANIN (ed.), *Nova et Vetera. Miscellanea in onore di padre Tiziano Lorenzin*, Padova: Edizioni Messagero 2011, 131-147, 141-147.

l'episodi del vedell d'or (Ne 9, 13-21). Els Salmes canten diverses vegades els dos versets per evocar líricament les misericòrdies divines (Sl 86,14-17; 103,6-14; 145,4-9). La literatura sapiencial escrita en grec presenta dues citacions a Siràcida (Sir 2,18; 50,19) que associen el nom de Iahvè amb misericòrdia, una apreciació que la tradició jueva eixamplarà progressivament.

En suma, i sense abordar la qüestió redaccional d'aquestes citacions, la rellevància que Èxode 34,6-7 té en el si veterotestamentari és definitiva. La teologia que irradia sobre la misericòrdia divina qualifica la Torà, esdevé un referent en els llibres profètics i en els llibres sapiencials, i enriquirà de manera regalada la tradició literària apòcrifa i rabínica.

2. EL CONTEXT LITERARI I TEOLÒGIC D'ÈXODE 34,6-7

Som en la intensa i densa perícopa del Sinaí, el centre literari i teològic de la Torà (Èxode 19-40/Levític/Nombres 1-10,11).⁵ La protagonitzen les teofanies i revelacions dalt la muntanya, el lliurament de les taules de l'aliança, la construcció de la tenda del trobament, la inauguració del culte a Iahvè. Són capítols que configuren la identitat religiosa d'Israel. La llarguíssima perícopa s'inicia amb l'arribada del poble als peus de la muntanya santa (Ex 19,1) i es clou reprenent la marxa al voltant de l'arca de l'aliança (Nm 10,11).⁶

Centrant-nos en el recorregut dels capítols sinaítics d'Èxode 19-40, Moisès puja set vegades la muntanya del Sinaí per desplegar la seva mediació (Ex 19,1-34,32). En la primera pujada s'esdevé l'anunci de l'aliança (Ex 19, 3-7). En la segona Moisès rep l'encàrrec de preparar ritualment tot el poble per l'esdeveniment (Ex 19,8-14). En la tercera ascensió s'esdevé una teofania —i retornat Moisès a la plana— Iahvè proclama el decàleg (Ex 19,20-20,17). En la quarta pujada —encara activa la teofania— Moisès rep el codi de l'Aliança (Ex 20,21-24,3).

La cinquena ascensió és la més solemne, però el davallament és el més fatal: Moisès puja acompanyat d'Aaron, Nadab, Abihú i setanta ancians; el

5. «Ex 34,6-7 ist ein Schlüssel, von dem her sich eine Theologie des Alten Testaments erschliessen lässt. In Ex 34,6-7 als Kristallisationsmoment laufen literarhistorisch gesehen und auch autorintendiert Linien des Pentateuch zusammen», (Andreas MICHEL, «Ist mir der "Gnadenformel" von Ex 34-6-7 der Schlüssel zu einer Theologie des Alten Testaments gefunden?», *Biblische Notizen* 118 [2003] 110-123, 121).

6. Cf. «Ex 34,6f in der Sinaiperikope: Auswertung» a Ruth SCORALICK, *Gottes Güte und Gottes Zorn. Die Gottesprädikationen in Ex 34,6f und ihre intertextuellen Beziehungen zum Zwölfprophetenbuch* (Herders Biblische Studien 33), Freiburg: Herder 2002, 128-130.

darrer tram de muntanya només el fa amb Josuè (Ex 24,9-18). Una nova teofania té lloc: Iahvè dona les instruccions sobre l'edificació de la tenda del trobament i lliura solemnement les taules de l'aliança (Ex 25-31,18). Mentrestant, el poble ha trencat el pacte amb Iahvè modelant un vedell d'or i adorant-lo. Moisès reaccionarà rompent les taules davant Israel per expressar aquesta ruptura (Ex 32,15-19).

La sisena pujada de Moisès és d'intercessió. Demana el perdó diví i també clama garanties del seu acompanyament i de la seva presència, que aconseguix després d'un llarg estira-i-arrotonsa (Ex 32,30-34,2). La setena i darrera ascensió presenta Moisès pujant amb unes noves taules, aquesta vegada esculpides per ell mateix (Ex 34,4). Una nova teofania emmarcarà els dos versets que estudiarem (Ex 34,6-7), expressant l'abast de la misericòrdia divina que es concreta amb la rehabilitació de l'aliança. Moisès escriu les instruccions divines, i amarat de la glòria de Iahvè, baixa amb les noves taules havent restablert el pacte trencat (Ex 34,8-32).

En suma, Èxode 34,6-7 ha de ser comprès en el context previ del trencament de l'aliança, quan Israel ha modelat i adorat el vedell d'or. La resposta divina a la intercessió de Moisès es resumeix en els dos versets que estudiem: Iahvè és immensament misericordiós però alhora equilibradament just. La tradició jueva, admirada d'aquesta proclamació, extraurà dels dos versets els Tretze atributs de Déu o Tretze middot, convertint la interpretació de la citació bíblica en la declaració més exquisida de la immanència divina.⁷

3. EL TEXT HEBREU D'ÈXODE 34,6-7⁸

3.1. *Una teofania que expressa la misericòrdia divina amb diferents atributs*

¶I passà Iahvè davant seu i exclamà: Iahvè! Iahvè! Déu compassiu i benigne! tardà en l'enuig, gran en misericòrdia i fidelitat! ⁷Manté la misericòrdia a milers perdo-

7. «These two verses contain a passage recited and chanted on the High Holy Days and the Festivals. This summary of God's compassionate qualities is known as the "Thirteen Attributes of God" or the "Covenant of the Thirteen"» (David L. LIEBER [ed.], *Etz Hayim. Torah and Commentary*, New York (NY): Jewish Publication Society 2001, 541).
8. Cf. William Henry C. PROPP, *Exodus 19-40* (The Anchor Yale Bible 2A), New York (NY): Doubleday 2006, 590-591, 609-611; Cornelis HOUTMAN, *Exodus. Vol 3. Chapters 20-40* (Historical Commentary on the Old Testament), Leuven: Peeters 2000, 706-709; Thomas B. DOZEMAN, *Exodus* (Eerdmans Critical Commentary), Grand Rapids (MI): Eerdmans 2009, 737-738.

nant culpes, transgressions i pecats; però no deixa sense càstig qui el mereix. Té en compte les culpes dels pares sobre els fills i els néts fins a la tercera i la quarta generació.

Èxode 34,6-7 és una teofania atípica. Malgrat l'habitual presència del núvol, la teofania llueix com un retrat teològic de Iahvè.⁹ Es tracta d'una revelació divina oral que proclama un compendi dels seus atributs d'immanència: Èxode 34,6 és la gran declaració veterotestamentària de l'entranyable misericòrdia divina amb el poble Israel després del deplorable episodi del vedell d'or; Èxode 34,7 equilibra la balança de la misericòrdia amb la justícia divina, responsabilitzant Israel dels seus actes i subratllant les conseqüències de les seves faltes.

Malgrat la inqüestionable claredat del missatge d'Èxode 34,6-7, no amaguem la nostra insatisfacció a l'hora de traduir —de la manera més fidel i expressiva possible— els termes que manifesten els atributs divins de misericòrdia. La pedagògica combinació dels mots hebreus a Èxode 34,6 encara fa més delicada la tasca perquè són vocables sovint intercanviables.¹⁰ Ho apreciarem si consultem les traduccions de les diferents llengües modernes.¹¹ Explicarem el significat semàntic dels termes d'Èxode 34,6-7 per mostrar aquesta dificultat, però per coherència interna de l'article assumirem el terme hebreu רַחֻם com el més complet i expressiu de la misericòrdia divina perquè la presenta com la resposta fidel a l'aliança establerta amb Israel. Aquesta misericòrdia responsable es manifesta relacionament amb el doblet d'adjectius רַחֻם וְחַנּוּן, que traduirem per «compassiu i benigne» malgrat la possibilitat d'expressar-ho amb altres formulacions.

9. «Instead of a visual image, we and Moses receive a *verbal* portrait of Yahweh's personality» (PROPP, *Exodus 19-40*, 611).

10. Ens plau la versió llatina de la Vulgata perquè ofereix unes possibilitats lingüístiques que les llengües modernes no posseeixen: «Deus misericors et clemens patiens et multae miserationis ac verus».

11. Per exemple, i només en català, la Bíblia Catalana Interconfessional tradueix: «Déu compassiu i benigne, lent per al càstig, ric en l'amor». La Bíblia de Montserrat diu: «Déu de tendresa i de pietat, pacient, molt benigne i fidel». La Fundació Bíblica Catalana escriu: «Déu misericordiós i clement, tardà en la ira, i gran en la benignitat i la fidelitat».

3.2. Èxode 34,6: *La misericòrdia divina és incondicional*¹²

<p>I passà Iahvè davant seu i exclamà: Iahvè! Iahvè! Déu compassiu i benigne! tardà en l'enuig, gran en misericòrdia i fidelitat!</p>	<p>וַיַּעֲבֹר יְהוָה עַל-פְּנֵי וַיִּקְרָא יְהוָה יְהוָה אֱלֹהֵי רַחוּם וְחַנּוּן אֲרֻךְ אַפַּיִם וְרַב-חַסֵּד וְאֱמֵת:</p>
---	---

Som enmig d'una teofania iniciada en el verset anterior: «I baixà Iahvè en el núvol i es situà amb ell [Moisès] allí, i proclamà el nom Iahvè» (Ex 34,5).¹³ Ambientats per la presència del núvol, i concretant l'anunci de proclamar el seu nom, els versets que estudiem passen immediatament a revelar els atributs del Déu d'Israel. A Èxode 34,6 Iahvè anuncia amb solemnitat la seva identitat, que detalla magníficament exprimint el sentit del tetragrama.¹⁴

3.2.1. Iahvè és Déu compassiu i benigne

«Compassiu i benigne» (רַחוּם וְחַנּוּן), és una de les expressions que condensa més intensament la magnanimitat de la presència divina. Es tracta d'una hendíadis que mereix atenció.¹⁵ רַחוּם és l'adjectiu de רָחַם, una rel hebrea amb equivalents clars en les altres llengües semites: totes coincideixen a significar el si matern, les entranyes, la matriu femenina. Amb el substantiu רָחַם i els seus derivats gramaticals i teològics (רַחֵם, רָחַם, רַחֲמִים), l'Antic Testament expressa de manera meravellosa i commovedora l'amor entranyable, afectuós, vibrant, emotiu, tendre, efusiu de Iahvè per Israel.¹⁶ El concepte pri-

12. Cf. la taula comparativa dels termes d'Ex 34,6 amb altres citacions veterotestamentàries en SCORALICK, *Gottes Güte und Gottes Zorn*, 218.
13. Són diversos els comentaris que associen la claredat del nom diví a Ex 34,6-7 com la resposta a l'enigmàtica expressió אֲשֶׁר אָמַר אֲהִיָּה d'Èxode 3,14. Cf. PROPP, *Exodus 19-40*, 610.
14. «I imagine we must read Exod 34:6-7 as one long divine name. It is also a description, so that the word *šēm* bears both its literal meaning "name", and its extended meaning of "nature" and "reputation"» (PROPP, *Exodus 19-40*, 609).
15. Hendíadis: «Figura retòrica que consisteix en l'expressió d'un concepte únic per mitjà de dos termes coordinats» (DIEC 2).
16. Aquest és el sentit originari de la rel que, en l'Antic Testament, mostra sentits derivats, i mai més ben dit lligats al cordó umbilical de רָחַם: a) רָחַם com a expressió de les entranyes femenines i que en l'Antic Testament té habitualment el sentit físic de matriu, entranyes, si matern. La majoria de les afirmacions amb רָחַם suposen a Iahvè com a senyor sobre el naixement i la vida. b) רַחֲמִים és el plural absolut de רָחַם que en l'Antic Testament expressa el sentiment que surt de les entranyes, l'amor del més gran al petit, un sentiment que tendeix a manifestar-se de forma concreta i efectiva en misericòrdia, compassió. c) רָחַם és la

mordial de רַחֵם com a entranya materna, fonamenta de manera delicada la teologia veterotestamentària que mostra la càlida immanència de Déu. רַחֵם és l'únic atribut de connotacions femenines que defineix la pregonesa de l'afecte diví. Per això l'Antic Testament associa exclusivament l'adjectiu רַחֵם a Iahvè, el compassiu per excel·lència.¹⁷ El terme destaca per la vibrant expressivitat del sentit de matriu, que qualifica la compassió —o misericòrdia divina— amb uns accents amorosos de materna feminitat.

De les tretze vegades que l'hebreu bíblic cita l'adjectiu, onze d'elles apareix associat a רַחֵם, un altre adjectiu de connotacions semblants que prové de la rel רַחֵם. La rel verbal רַחֵם, també present en les altres llengües semítiques, expressa ser compassiu amb algú, atorgar-li el favor a algú. La rel verbal apareix setanta-vuit vegades en l'Antic Testament —majoritàriament en el llibre dels Salms (30)— per demanar a Déu el seu favor.¹⁸ El sentit teològic del terme abasta una doble dimensió: a) expressant les relacions humanes entre germans, desplegadas des de la benevolència i el favor. b) manifestant el favor diví que qualifica Iahvè com un Déu que concedeix la seva gràcia a personatges escollits, a Israel, i fins i tot a les altres nacions; aquest favor també s'expressa en forma de benedicció.¹⁹ El terme רַחֵם aporta un segell d'empatia, accentuant la proximitat i la sintonia, la petició confiada, la reacció benèvola. L'adjectiu רַחֵם també té en l'Antic Testament a Iahvè com a subjecte (llevat del Sl 112,4), i apareix —com hem dit— quasi sempre al costat de l'adjectiu רַחֵם. La combinació dels dos termes formant una hendíadis remarca la pregonesa i l'empatia divines vers Israel.

---

rel verbal, que en la forma intensiva *piel* descriu aquesta emoció que surt de les entranyes, i que significa commoure's, estimar entranyablement, afectar-se sol·lícitament per algú. d) רַחֵם és l'adjectiu de רַחֵם. Cf. Horacio SIMIAN-YOFRE, «רַחֵם» en G. Johannes BOTTERWECK – Helmer RINGREEN – Heinz-Josef FABRY, *Theological Dictionary of the Old Testament. Volume XIII, Grand Rapids (MI): Eerdmans 2004, 437-452*; H. J. STOEBE, «רַחֵם» en Ernst JENNI – Claus WESTERMANN, *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento. Tomo II*, Madrid: Cristiandad 1985, 957-965.

17. El salm 112,4 és l'única excepció, que aplica el terme a la persona que és justa.

18. El substantiu רַחֵם apareix 69x, sobretot en el llibre del Gènesi (14x) amb l'expressió «trobar gràcia als ulls [d'algú]», una formulació d'arrels cortesanes que invoca el beneplàcit del qui es col·loca intencionadament en un lloc inferior per aconseguir el favor de l'altre.

19. Cf. Heinz-Josef FABRY, «רַחֵם», en BOTTERWECK – RINGREEN – FABRY, *Theological Dictionary of the Old Testament. Volume V*, 22-36; H. J. STOEBE, «רַחֵם» en JENNI – WESTERMANN, *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento. Tomo I*, 815-829.

3.2.2. Iahvè és tardà en l'enuig, gran en misericòrdia i fidelitat

Iahvè també és «tardà en l'enuig» (אָרְרָא אִפִּים). Literalment es tradueix per «ample de narius», una descriptiva expressió antropomòrfica que expressa la paciència divina abans d'irritar-se pels comportaments humans. També podríem substituir «enuig» per «ira» amb el benentès que la ira divina, com l'enuig diví, és quelcom molt diferent de l'enuig i la ira humanes.²⁰

Iahvè és «gran en misericòrdia i fidelitat» (וְרַב־חֶסֶד וְאֱמֶת), expressat amb una nova hendíadis que assenyalava la incondicionalitat i la fidelitat divina. El terme חֶסֶד abasta un ample marc descriptiu, una plural varietat de sentits, una rica densitat de continguts.²¹ És molt proper als adjectius חַנּוּן i רַחוּם, però indica un estadi previ de compromís i de responsabilitat. Malgrat no es distingeixi l'origen i la semàntica del mot, apareix citat 245 vegades en l'Antic Testament. El llibre dels Salms acapara gairebé la meitat de les citacions (127). Malgrat l'amplitud terminològica de חֶסֶד, la seva aparició en els textos bíblics possibilita una doble classificació: a) expressant la relació de Déu amb el seu poble o amb algú mostrant fidelitat, bondat, gràcia, misericòrdia. b) manifestant la correspondència entre parents, entre amics, entre un amfitrió i un hoste, entre un amo i un servent, assenyalant la mútua lleialtat, fidelitat, compromís, gratuïtat, estimació, empatia.²²

En síntesi, חֶסֶד és un terme que sobresurt per la seva amplitud de mires i polivalència, qualificant i eixamplant la densitat teològica de la misericòrdia amb la bondat, la justícia i la fidelitat; realitats prèvies que la susciten. Així ho expressa el mateix terme חֶסֶד segons el context, o formant una hendíadis amb רַחֲמִים, צֶדֶק, רַחֲמִים, o אֱמֶת com és el cas d'Èxode 34,6.²³

אֱמֶת és un adjectiu de la rel אֱמֶת, que significa «ser ferm, segur, sòlid». De les 127 vegades que אֱמֶת apareix a l'Antic Testament, els Salms l'utilitzen trenta-set cops, Isaïes i Proverbis dotze, i Jeremies onze vegades, expressant consistència, duració, seguretat i permanència. Quan es refereix a persones i a Déu el terme palesa la seva fidelitat. Per això l'hendíadis וְרַב־חֶסֶד וְאֱמֶת indica

20. Cf. l'expressió a Ex 34,6; Nm 14,18; Ne 9,17; Sl 86,15; 103,8; 145,8; Pr 14,29; 16,32; Jl 2,13; Jo 4,2; Na 1,3.

21. Cf. Hans-Jürgen ZOBEL, «חֶסֶד», en BOTTERWECK – RINGREEN – FABRY, *Theological Dictionary of the Old Testament. Volume V*, 44-64; H. J. STOEBE, «חֶסֶד» en JENNI – WESTERMANN, *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento. Tomo I*, 832-861.

22. Cf. «חֶסֶד» en Ludwig KOEHLER – Walter BAUMGARTNER, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament. I*, Leiden: Brill 1967, 323.

23. «The combination of terms expresses God's absolute and eternal dependability in dispensing His benefactions» (Nahum SARNA, *Exodus* (JPS Torah Commentary), Philadelphia (PA) – New York (NY) – Jerusalem: The Jewish Publication Society 1991, 216).

quelcom durador, fidel, segur i veritable, que a Èxode 34,6 —tenint en compte el context— hem traduït per «misericòrdia i fidelitat».²⁴ Així com רחום וחנון són equivalents i intercanviables, אמת complementa sempre a חסד, fent-li de satèl·lit.

3.3. Èxode 34,7: una gran misericòrdia complementada per la justícia divina

Manté la misericòrdia a milers perdonant culpes, transgressions i pecats; però no deixa sense càstig qui el mereix. Té en compte les culpes dels pares sobre els fills i els néts, fins a la tercera i la quarta generació.	נָצַר חֶסֶד לְאֵלִים נִשָּׂא עֲוֹן וּפְשָׁע וְחַטָּאָה וְנִקָּה לֹא יִנְקָה פֶּקֶד עֲוֹן אֲבוֹת עַל-בָּנִים וְעַל-בְּנֵי בָנִים עַל-שְׁלֵשִׁים וְעַל-רִבְעִים:
--	---

Iahvè afirma que «manté la misericòrdia a milers perdonant culpes, transgressions i pecats». En els dos decàlegs (Ex 20,6; Dt 5,10) i a Jeremies 32,18 diu quelcom molt semblant: «Faig misericòrdia a milers» (עֲשֵׂה חֶסֶד לְאֵלִים), concretant la cerimoniosa declaració del verset anterior. Tot és perdonat misericordiosament per Iahvè: culpes, transgressions i pecats, expressant pròpiament el sentit de «carregar-les damunt seu» (נִשָּׂא). Les amples espatlles divines li permeten carregar-se a l'esquena els pecats d'Israel. Aquesta frase indica, en definitiva, que la misericòrdia de Iahvè per Israel és incondicional, oberta, sense terminis, però que necessita un indispensable complement equilibrador que aporta la justícia divina, i que introdueix tot seguit.

«Però no deixa sense càstig qui el mereix» també es podria traduir per «No absol qui no ho mereix». La frase hebrea וְנִקָּה לֹא יִנְקָה és molt expressiva i contundent, però malgrat el seu sentit sigui comprensible no és fàcil aconseguir una traducció igual d'eloqüent.²⁵

«Té en compte les culpes dels pares sobre els fills i els néts fins a la tercera i la quarta generació». El que diu ara no és cap enduriment sinó un cor-

24. Cf. L'hendiadis a Gn 24,49; 47,29; Ex 34,6; Js 2,14; 2Sa 2,6; 15,20; Sl 25,10; 61,8; 85,11; 86,15; 89,15; Pr 3,3; 20,28.

25. «The Hebrew is unusual, since *naḳkeh lo yenaḳkeh* has no object». Sobre la lectura que la tradició jueva fa de la frase cf. C. G. MONTEFIORE – H. LOEWE, *A Rabbinic Anthology*, New York (NY): Schocken Books 1977, 44.

rectiu que introdueix la justícia divina que combina equilibradament amb la seva misericòrdia. Si en el verset anterior concreta que perdona les culpes, ara, repetint el terme «culpa», precisa que la té en compte, que no la passa per alt. No és tracta d'una contradicció, sinó d'un correctiu: les culpes es perdonen, però tanmateix poden merèixer una punició.

3.4. *Iahvè és Déu misericordiós i just*

Èxode 34,6-7 és una declaració de la benevolència i la sol·licitud de Iahvè per Israel com a fruit de l'aliança establerta —i ràpidament trencada pel poble— que manifesta la immesurable capacitat divina de perdó. Això es puntualitza amb diversitat de qualificatius: compassiu i benigne, tardà en l'enuig, misericordiós i fidel, manté la seva misericòrdia a milers..., tot un recital d'atributs al·lusius a la immanència i a la proximitat divina, que sintetitzem afirmant que Iahvè és un Déu misericordiós amb Israel.

Però aquest desplegament de favors divins no manlleva de cap manera la transcendència de Iahvè, expressada per la seva capacitat d'exercir la justícia de manera apropiada, mesurada, circumscrita. Per això el culpable, malgrat sigui perdonat i es mantingui dins el marc de la comunitat, no quedarà eximit de càstig si el mereix.²⁶ No obstant, la punició divina és justa, allunyada de rigor, convidant el poble a reflexionar que les culpes comeses afecten directament l'entorn social i sobretot la descendència. Però apareix el ribet final que aquestes faltes no afectaran més enllà de la tercera o quarta generació (els néts o besnéts), mentre que la misericòrdia divina, com ha afirmat abans, s'estén a milers. Aquest subratllat de la tercera i quarta generació intuïm que és una al·lusió al desgavell de l'exili babilònic, que durà unes tres o quatre generacions.²⁷

26. «After the Gold Calf fiasco, Yahweh realizes that he must make it clear that he both rewards and punishes» (PROPP, *Exodus 19-40*, 611).

27. «Seem to be late Deuteronomistic, and none can be proved to be earlier of that» (Robert C. DENTAN, «The Litterary affinities of Exodus XXXIV, 6f», *Vetus Testamentum* 13 (1963), 34-51, 39). Oposadament, Matthias Franz nega qualsevol contacte amb la teologia deuteronomista, així com amb el moviment sapiencial. Ell afirma que els paral·lels més propers són els Salms i els Profetes (Matthias FRANZ, *Der barmherzige und gnädige Gott. Die Gnadenrede vom Sinai (Exodus 34,6-7) und ihre Parallelen im Alten Testament und seiner Umwelt* (BWANT 160), Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer 2003, 152). No entrarem en aquest debat, però totes les propostes ens confirmen, a favor nostre, que es tracta de quelcom postexílic.

4. ELS RETOCS DE LA VERSIÓ GREGA²⁸

La versió grega d'Èxode 34,6-7 exhibeix algun retoc i algun lleuger afegit que puntualitzen el text hebreu. Els traductors pretenen especificar el missatge dels dos versets i alhora qualificar la seva teologia. Per ajudar el lector hem escrit en cursiva les particularitats d'aquesta versió.

4.1. Èxode 34,6: *De l'aclamació a una declaració de la misericòrdia divina*

καὶ παρῆλθεν κύριος πρὸ προσώπου αὐτοῦ καὶ ἐκάλεσεν κύριος ὁ θεὸς οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ ἀληθινός	I el Senyor passà davant <i>el seu rostre</i> i exclamà: El Senyor, <i>el Déu</i> compassiu i misericordiós, benvolent, magnànim i veritable,
--	--

«I el Senyor passà davant *el seu rostre* i exclamà» és la frase que introdueix la teofania verbal. El grec accentua la presència divina davant Moisès afegint que el Senyor passà «davant el seu rostre» (πρὸ προσώπου αὐτοῦ).²⁹ Però el detall més rellevant és la menció del nom diví, que difereix notablement del text masorètic.

«El Senyor, Déu compassiu i misericordiós» és la nostra traducció de κύριος ὁ θεὸς οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων. L'autoaclamació de Iahvè (emfatitzada en el text hebreu per la doble repetició «Iahvè, Iahvè»), ara es converteix en una declaració —gairebé en una definició— del significat del seu nom en mencionar-lo només una sola vegada. John Weber, comentant aquest canvi, arriba a afirmar que la versió grega no tenia perquè partir d'un original amb el nom de Iahvè repetit com apareix en el text hebreu, en el targum, i com escriu també algun manuscrit grec.³⁰ De fet, aquest detall ha esdevingut per

28. Cf. Alfred RAHLFS – Robert HANHART, *Septuaginta: id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2006; John W. WEVERS, *Exodus* (Septuaginta II, 1), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1991, 375-376; Alain LE BOULLEC – Pierre SANDEVOIR, *L'Éxode* (La Bible d'Alexandrie 2), Paris: Du Cerf 1989, 338-339; John W. WEBER, *LXX. Notes on the Greek Text of Exodus* (Septuaginta Cognate Studies 30), Atlanta (GA): Scholar Press 1990, 557; Daniel M. GURTNER, *Exodus. A Commentary on the Greek Text of Codex Vaticanus* (Septuaginta Commentary Series), Leiden: Brill 2013, 464-465.

29. «The use of the preposition πρὸ is intentionally chosen to show that the Lord carried out his promise» (WEBER, *Notes on the Greek Text of Exodus*, 557).

30. «There is really no good reason why Exodus should have departed from the MT repetition». (WEBER, *Notes on the Greek Text of Exodus*, 557).

a nosaltres una clau de lectura dels dos versets, sobretot quan la tradició jueva identificarà el nom de Iahvè com atribut de misericòrdia. Així ho expressa el grec amb notable intenció, posant un article davant el nom de Déu (κύριος ὁ θεός): «El Senyor, *el* Déu...».

La no repetició del nom diví (d'un «Iahvè») assenyala un debat previ al voltant de quin és el subjecte de la frase. Segons la versió hebrea, podria ser-ho tant Iahvè com Moisès.³¹ Tal ambigüïtat es confirma en el targum Neòfiti que posarà en boca de Moisès l'expressió «Iahvè, Iahvè, Déu benigne i entranyable».³² Aquesta doble lectura queda resolta definitivament en el text grec: Iahvè és qui pronuncia la declaració i s'autoproclama com el Déu compassiu i misericordiós. Un Déu així només ho pot ser Iahvè en virtut de l'aliança establerta amb el seu poble, i ho manifesta amb la seva οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων (compassió i misericòrdia), que esdevé l'hendíadis grega de ⲓⲛⲏⲓ ⲓⲛⲏⲓ .³³

«Benvolent, magnànim i veritable» adopta una nova i original hendíadis grega de doble (μακρόθυμος καὶ πολυέλεος) i triple combinació (μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ ἀληθινός) de mots al·literats. El traductor grec pretén reflectir el batec dels mots hebreus amb els girs idiomàtics de la semàntica grega.³⁴ Si la vibració i expressivitat textual de la versió hebrea es concentrava en la primera hendíadis ⲓⲛⲏⲓ ⲓⲛⲏⲓ , la versió grega ho trasllada a la segona hendíadis (μακρόθυμος καὶ πολυέλεος), una original combinació de mots amb doble arrel (μακρό-θυμος, πολυ-έλεος) que hem traduït també amb mots dobles (ben-volent i magn-ànim). El complement final de ἀληθινός (veritable) amplia l'hendíadis μακρόθυμος καὶ πολυέλεος amb un tercer terme que conté el mateix so final al·literat, solemnitzant els atributs divins amb un vibrant èmfasi conclusiu.

31. Sobre el subjecte de la proclamació «Iahvè, Iahvè» i el sentit d'aquesta doble repetició cf. PROPP, *Exodus 19-40*, 609-610.

32. Propp senyala que la traducció anglesa que ell proposa vol mantenir l'ambigüïtat del text hebreu: «By my translation the subject could be either Moses or Yahweh» (PROPP, *Exodus 19-40*, 609).

33. Οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων surt a Ex 34,6; Sl 85,15; 102,8; 144,8; Sir 2,11. La BCI ho tradueix per «compassiu i benigne».

34. Μακρόθυμος καὶ πολυέλεος apareix a Ex 34,6; Nm 14,18; Ne 9,17; Sl 85,15; 102,8; 144,8; OdSal 12,7; Jl 2,13; Jo 4,2. μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ ἀληθινός apareix a Ex 34,6; Nm 14,18 i Sl 85,15.

4.2. Èxode 34,7: Accent en la justícia divina i en la responsabilitat humana

καὶ δικαιοσύνην διατηρῶν καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας ἀφαιρῶν ἀνομίας καὶ ἀδικίας καὶ ἁμαρτίας καὶ οὐ καθαρθεῖ τὸν ἔνοχον ἐπάγων ἀνομίας πατέρων ἐπὶ τέκνα καὶ ἐπὶ τέκνα τέκνων ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεάν	que manté la justícia i fa misericòrdia a milers esborrant infidelitats, impietats i pecats, però no absoldrà <i>el culpable</i> . Carrega les infidelitats dels pares sobre els fills i sobre els néts fins a la tercera i la quarta generació
--	---

«Que manté la justícia» Amb aquesta frase (καὶ δικαιοσύνην διατηρῶν) la versió grega eixampla amb claredat els atributs divins del text hebreu afegint-hi la justícia, implícitament assenyalada en el text masorètic i explícitament subratllada pel text grec.³⁵ Es tracta d'una antiga tradició jueva que equilibra una confiança excessiva d'Israel en la misericòrdia de Iahvè que l'inhibeix dels compromisos i afavoreix la seva irresponsabilitat, justificant-se amb l'argument previ que «fa misericòrdia a milers» (καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας).³⁶

Amb aquesta ampliació —i després de dir que el Senyor fa misericòrdia a milers esborrant infidelitats, impietats i pecats—, la versió grega fa un altre retoc del mateix segell: «No absoldrà *el culpable*». Un nou correctiu aclareix l'hebreu (הַקָּנִי אֶל הַקָּנִי), afegint l'adjectiu «culpable» (τὸν ἔνοχον) per personalitzar la culpa, quelcom absent en la versió hebrea i que les versions aramees també es preocupen de subratllar.³⁷ Crida l'atenció el futur grec «no absoldrà» que allargassa el judici de la falta a un moment posterior, que el targum i l'apocalíptica traslladaran al moment del gran judici.

Aquesta primera part d'Èxode 34,7 en la versió grega mostra una dialèctica literària habitual del pensament grec: exposant un concepte i seguidament matisant-lo. Per un costat emfatitza la justícia, però afegint el contrapès de la misericòrdia («manté la justícia» / «fa misericòrdia a milers»). Per l'altre costat exposa la seva misericòrdia, però compensada per la justícia divina

35. «LXX has “and keeping justice and doing mercy”. This double rendering seemingly attempts to combine *nōšer ḥesed* in 34:7 with *’ōse(h) ḥesed* in 20:6» (PROPP, *Exodus 19-40*, 591).

36. «Il y a certainement une tradition juive très ancienne. La particularité de la LXX est d'introduire la *dikaiośunē* de Dieu, “justice” salvifique, associée à *ēleos*, “pitié”» (LE BOULLEC – SANDEVOIR, *L'Èxode*, 338).

37. «LXX supplies the implicit object: “the guilty”» (PROPP, *Exodus 19-40*, 591).

(«esborra infidelitats, impietats i pecats» / «no absoldrà el culpable»). En català diríem que en reparteix una de freda i una de calenta.

La segona part del verset aporta una incidència menys rellevant: diu que Iahvè «carrega» (ἐπάγων) les infidelitats dels pares sobre (ἐπι) els fills i sobre els néts; i afegeix «generació» (γενεάν), que l'hebreu senyalava implícitament en mencionar només «la tercera i la quarta».

4.3. Èxode 34,6-7 en grec és una declaració teològica sobre la misericòrdia i la justícia divina

En síntesi, la versió grega d'Èxode 34,6-7 es manté fidel a l'original hebreu, insinuant que junt amb el text masorètic hi hauria alguna altra lectura —sobretot d'Èxode 34,6— que influiria la menció grega del nom de Iahvè una sola vegada i la inclusió de l'article davant el nom de Déu (ὁ θεός). Aquests matisos grecs converteixen l'aclamació del text hebreu en una declaració. Es tracta d'un canvi rellevant perquè l'aclamació és un reconeixement admirat (si Moisès és el subjecte) o una exposició vehement (si Iahvè és el subjecte), mentre que una declaració és una confessió pensada i estructurada que, en el cas de la versió grega d'Èxode 34,6, és pronunciada per Déu.

Aquest èmfasi de declaració matisada i sense fissures el corrobora Èxode 34,7 amb l'afegit «manté la justícia» i també la personalització de la culpa amb l'adjectiu «culpable» i el detall del verb absoldre en futur.³⁸ Aquests retocs que subratllen la justícia divina són un contrapunt per matisar l'evidentíssima i inqüestionable misericòrdia divina que irradien els dos versets.

38. «God asserts that he will not cleanse the guilty, a statement that expanded upon the following ptc and its respective adverbial phrases. Exod inserts the object, clearly intended but not stated in MT» (GURTNER, *Exodus. A Commentary on the Greek Text of Codex Vaticanus*, 465).

5. L'HERMENÈUTICA DE LES TRADUCCIONS ARAMEES³⁹

Les versions aramees del targum Ònquelos, Neòfiti i Pseudo-Yonatan mostren el gruix del pòsit interpretatiu que la tradició ha acumulat sobre Èxode 34,6-7. Talment com la traducció grega, l'arameu mostra glosses que eixamplen i actualitzen amb personalitat el sentit teològic expressat per la citació bíblica.

5.1. *En el targum d'Èxode 34,6 Iahvè es invisible, però molt perceptible per la seva misericòrdia*

TgO Ex 34,6	
Iahvè passà <i>la seva Xekhinà</i> davant d'ell i exclamà: Iahvè, Iahvè, Déu entranyable i benigne, allunyat de l'ira, pròdig <i>a fer</i> el bé i la veritat.	וְאַעֲבֵב יוֹי שְׁכִינָתִיהּ עַל-אַפּוֹהֵי וּקְרָא יוֹי יוֹי אֱלֹהֵא רַחֲמָנָא וְחַנּוּנָא מַרְחִיק רְגֵזוֹ וּמְסַגֵּי לְמַעַבְדָּא סְבָנוֹן וּקְשׁוּטָא:

TgN Ex 34,6	
I passà <i>la glòria de la Xekhinà</i> de Iahvè, i Moisés <i>pregà</i> dient: Iahvè, Iahvè, Déu benigne i entranyable! pacient, ¹ llunyà a la ira, <i>proper en compassió</i> , pròdig <i>a fer</i> misericòrdia i veritat.	וְעִבְרַת אִיקַר שְׁכִינָתִיהּ דִּיִּי וְצִלֵי מֹשֶׁה וְאָמַר יִי יִי אֱלֹהֵא חַנּוּנָא וְרַחֲמָנָא אַרְיֵד רוּחַ וְרַחֲמֵי רְגֵזוֹ וּקְרִיב רַחֲמֵי וּמְסַגֵּי לְמַעַבְדָּא חַסְדָּא וּקְשׁוּטָא:

39. Cf. Abraham BERLINER, *Targum Onkelos. Zweiter Teil. Noten, Einleitung und Register*, Berlin: Gorzelanczyk & Co 1884, 99; Bernard GROSSFELD, *The Targum Onkelos to Exodus* (The Aramaic Bible 7), Wilmington (DE): Michael Glazier 1988; Israel DRAZIN, *Targum Onkelos to Exodus*, Denver (CO): Ktav Publishing House 1990; Martin McNAMARA – Robert HAYWARD – Michael MAHER, *Targums Neofiti 1 and Pseudo-Jonathan: Exodus* (The Aramaic Bible 2), Collegeville (MN): Michael Glazier Book – The Liturgical Press 1994; Alejandro Díez MACHO, *Targum Palaestinense in Pentateuchum. Exodus* (Biblia Polyglotta Matritensia Series IV), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1980; Alejandro Díez MACHO, *Neophyti 1. Targum Palaestinense Ms. de la biblioteca Vaticana. Tomo II. Éxodo*, Madrid – Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1970; Teresa MARTÍNEZ SÁIZ – Miguel PÉREZ FERNÁNDEZ, *Traducciones arameas de la Biblia. Los Targumim del Pentateuco. II. Éxodo* (Biblioteca Midrásica 34), Estella: Verbo Divino 2011.

TgPsJon Ex 34,6	
Iahvè va fer passar <i>la seva Xekhinà</i> davant d'ell i exclamà: Iahvè, Iahvè, Déu entranyable i benigne, pacient i <i>proper en compassió</i> pròdig a fer misericòrdia i veritat.	ואעבר יי שכינתיה על אפוי וקרא יי יי אלקא רחמנא וחננא אריך רוח וקריב רחמין מסגי למעבד חסד וקשוט:

En primer lloc, el targum vol deixar clar que el context teofànic d'Èxode 34,6-7 no implica la visió directa de Déu. De fet, es tracta de no oblidar la confessió de Iahvè a Moisès que no es pot veure el rostre de Déu i seguir vivint (Ex 33,20). Per això els targums coincideixen a senyalar que la manifestació de la presència de Iahvè s'esdevé a través de la seva Xekhinà:⁴⁰

Iahvè passà *la seva Xekhinà* davant d'ell (TgO Ex 34,6).

I passà la glòria de *la Xekhinà* de Iahvè (TgN Ex 34,6).

Iahvè va fer passar *la seva Xekhinà* davant d'ell (TgPsJon Ex 34,6).

En segon lloc, el targum d'Èxode 34,6 presenta la misericòrdia divina com l'experiència concreta i material de la presència de Iahvè. La immanència de Déu es revela en forma de misericòrdia, i el targum ho especifica dient que Iahvè és «pròdig a fer» (ומסגי למעבד) en el sentit de plasmar de manera activa aquesta presència, com també senyalava la versió grega.⁴¹ Amb aquesta mateixa intenció d'emfatitzar la proximitat de Iahvè, el targum Neòfiti i Pseudo-Yonatan afegeixen «proper en compassió» (וקריב) al repertori d'atributs divins:

Déu entranyable i benigne, allunyat de la ira, *pròdig a fer* el bé i la veritat. (TgO Ex 34,6).

Déu benigne i entranyable, pacient i *proper en compassió*, *pròdig a fer* misericòrdia i veritat. (TgN Ex 34,6.)

40. «Shekinah is introduced to prevent the anthropomorphic appearance of the deity» (DRAZIN, *Targum Onkelos to Exodus*, 312 n. 4).

41. Ho trobem també en la versió grega: «fa misericòrdia a milers» (ποιῶν ἔλεος).

Déu entranyable i benigne, pacient i *proper en compassió, pròdig a fer misericòrdia* i veritat (TgPsJon 34,6).

El targum Neòfiti presenta la particularitat de posar la declaració d'atributs sobre la misericòrdia divina en boca de Moisès. Aquesta interpretació també té sentit, i respon a la doble possibilitat que el declarant sigui Iahvè o Moisès segons expressa el text hebreu. Si és Iahvè qui parla es tracta d'una confessió personal; si és Moisès l'interlocutor, el discurs esdevé la resposta feta pregària a la teofania que ha contemplat:

Moisès pregà dient: Iahvè, Iahvè, Déu benigne i entranyable! (TgN Ex 34,6).

El midraix Pirquè de-Rabbí Elièzer explica la teofania d'Èxode 34,5-6 de manera semblant al targum Neòfiti: presenta la mediació divina de la Xekhinà, menciona que és Moisès qui clamà «Iahvè, Iahvè», però afegeix que ho digué amb una gran veu.⁴²

5.2. El targum d'Èxode 34,7 subratlla la responsabilitat humana davant la immensa misericòrdia divina

TgO Ex 34,7	
Guarda la bondat a milers de generacions, passa per alt ofenses, rebel·lia i culpes, <i>perdona els qui tornen a la seva Llei,</i> <i>però a tots aquells que no tornen no els absol.</i> Té en compte les culpes dels pares sobre els fills i sobre els néts <i>rebels</i> fins la tercera generació i la quarta generació	נָטַר טִיבוֹ לְאַלְפֵי דְרִין שָׁבִיק לְעוֹן וְלִמְרוּד וְלִחֻבִין סָלַח לְדַתְיָבִין לְאוֹרֵיתִיהָ וְלִדְלָא תִיבִין לָא מְזַבִּי מִסַּעַר חֻבֵי אָבָהֶן עַל בְּנִין וְעַל בְּנֵי בְנֵי מְרָדִין עַל דְּרַתְיָתִי וְעַל דְּרַתְרֵבִיעֵי:

42. Cf. Miguel PÉREZ FERNÁNDEZ, *Los capítulos de Rabbí Eliezer* (Biblioteca Midrásica 1), Estella: Verbo Divino 1984, 325. El comentari del midraix PRE enalteix sobre manera la misericòrdia divina explicant que Iahvè perdonà el pecat d'adorar el vedell d'or; no obstant això, afegeix que si Moisès hagués demanat el perdó dels pecats fins a la fi dels temps, Iahvè li ho hauria concedit.

TgN Ex 34,7	
<p>Guarda misericòrdia i bondat per milers de generacions, absol i perdona les culpes, passa per alt rebel·lies i expia pecats però no els justifica.</p> <p><i>En el dia del gran judici</i> recordarà les culpes dels pares malvats sobre els fills i sobre els néts <i>rebels</i> fins la tercera generació i la quarta generació</p>	<p>נטר חסד וטיבו לאלפין דרין שרי ושביק לחובין ומעבר על מרדין ומכפר על חטאין ומזכיה לא מזכיה (ה) ביום דינא רבה מדכר חובי אבהן רשיעין על בנין ועל בני בנין מרודין על דר תליתיי ועל דר רבעיי:</p>

TgPsJon Ex 34,7	
<p>Guarda misericòrdia i bondat per milers de generacions, absol i perdona les culpes, passa per alt rebel·lies i expia pecats perdona els qui tornen a la seva Llei, però a tots aquells que no tornen no els absol.</p> <p><i>En el dia del gran judici</i> castiga les culpes del pares sobre els fills <i>rebels</i> en la generació tercera i quarta</p>	<p>נטיר חסד וטיבו לאלפין דרין שרי ושביק על חובין ואעבר על מרודין ומכפר על חטאין סלח לתייבין לאורייתא ולדלא תייבין לא מזכי ביום דינא רבא מסער חובי אבהן על בנין מרודין על דר תליתאי ועל רביעאי :</p>

El targum d'Èxode 34,7 emfatitza el gran perdó diví però també subratlla la vigilància vers els irresponsables. Per això considera determinant el compliment o l'incompliment de la Llei, un matís que introdueix el targum Ònquelos i Pseudo-Yonatan. Per aquest motiu arrodoneix el repertori de les faltes perdonades afegint-hi verbs que les concreten amb més claredat:

Perdona els qui tornen a la seva Llei, però a tots aquells que no tornen no els absol (TgO Ex 34,7).

Absol i perdona les culpes, passa per alt rebel·lies i expia pecats però no els justifica. (TgN 34,7).

Absol i perdona les culpes, passa per alt rebel·lies i expia pecats, perdona els qui tornen a la seva Llei, però a tots aquells que no tornen no els absol. (TgPsJon Ex 34,7).

Per personalitzar les culpes i estimular la responsabilitat, el targum inclou matisos morals i ressons escatològics quan menciona les conseqüències de les faltes dels pares sobre els fills. De fet, malgrat la referència al dia del judici i la rebel·lia dels descendents, la música de fons és que la misericòrdia divina és incondicional menys pels qui n'abusen.⁴³

Té en compte les culpes dels pares sobre els fills i sobre els néts *rebels* (TgO Ex 34,7).

En el dia del gran judici recordarà les culpes dels pares malvats sobre els fills i sobre els néts rebels» (TgN Ex 34,7).

En el dia del gran judici castiga les culpes del pares sobre els fills rebels (TgPsJn Ex 34,7).

5.3. *El targum d'Èxode 34,6-7 enalteix la misericòrdia i moralitza la justícia de Iahvè.*

Les tres versions aramees del targum, fins i tot la del targum Ònquelos habitualment més circumscriu al text masorètic, expressen una bona sintonia i reflecteixen que sota Èxode 34,6-7 hi batega una rica tradició hermenèutica al voltant de dos atributs fonamentals de Iahvè: la seva misericòrdia i la seva justícia. En primer lloc, coincideixen en què la visió de Déu no és a l'abast humà, però la seva presència s'experimenta a través de la seva misericòrdia.

La misericòrdia divina és realçada i concretada en el targum amb referències a la Llei i amb verbs de ressons litúrgics (convertir-se, perdonar, expiar) que indiquen l'existència d'una halacà. El targum explica l'enigmàtica frase hebrea לֹא יִנְקָה לֹא יִנְקָה (No deixa sense càstig qui el mereix) especificant que els convertits reben misericòrdia, però els qui no es converteixen i romanen rebels, no la reben. El targum reflecteix que el judaisme s'ha dotat comunitàriament de mediacions suficients per experimentar i compartir la misericòrdia divina, que el poble d'Israel ha d'administrar responsablement.

43. Díez Macho senyala en nota que el targum afegeix «rebels» per justificar Déu (DÍEZ MACHO, *Targum Palaestinense in Pentateuchum. Exodus*, 263, nota 5).

6. TESTIMONIS ANTICS DE LES TRETZE MIDDOT

Les Tretze middot són els tretze atributs divins de misericòrdia que la tradició jueva extreu d'Èxode 34,6-7. Nahum Sarna argumenta que la rellevància del seu actual ús litúrgic en les sinagogues durant les festes majors, i sobretot durant els dies penitencials que precedeixen Roix ha-Xanà, prové del comentari de rabbí Yohanan en el tractat Roix ha-Xanà del talmud de Babilònia (TB RhSh 17b).⁴⁴ Es tracta de la menció més rellevant dels tretze atributs misericordiosos de Déu, que amb les citacions de Nombres Rabbà 21,16 i Pessiqtà Rabbatí 16,1 testimonien l'antiguitat i la difusió d'aquesta hermenèutica d'Èxode 34,6-7.

Basant-se en els nombrosos paral·lels veterotestamentaris de la citació, Sarna defensa —potser amb excessiu entusiasme— que la pràctica litúrgica penitencial d'evocar les Tretze middot és antiquíssima: prèvia al segon temple.⁴⁵ Sense anar tan lluny, però a favor de l'antiguitat, tenim l'evidència literària del Quart llibre d'Esdras que extreu set atributs divins dels dos versets.

44. «They play [Midot] a prominent role in the Jewish liturgy, where they are recited aloud in the synagogue on festivals and other holy days (except Shabbats) when the Ark is opened for the taking out of the Torah scroll in readiness for the appropriate Torah reading. They are also chanted aloud during the Torah reading on fast days in the Selihot —the penitential prayers recited on those occasions as well as during the High Holy Day period. This practice is based on Rabbi Johanan's comment in Rosh Ha-Shanah 17b that God's recital of His moral qualities was intended to set the pattern for Israel's future petitions to God» (SARNA, *Exodus*, 216).
45. «There is evidence that the liturgical use of these verses preceded Second Temple times and had a long history in Israel, for they are frequently quoted in one form or another in the Bible (Num 14:18; Jer 32:18; Joel 2:13; Jon 4:2; Nah 1:13; Pss 86:15; 103:8; 145:8; Neh 9:17. Cf. also Pss 111:4; 112:4; 116:5; Neh 9:31; 2Chron 30:9). Such persistent and widespread popularity could only have derived from the forms of institutional worship» (SARNA, *Exodus*, 216).

6.1. *4Esdres 7,132-139*⁴⁶

Dins els apòcrifs de l'Antic Testament, i en concret la literatura apocalíptica, destaquem en l'obra 4Esdres (datada a finals del segle I dC) el que s'anomena un midraix d'Èxode 34,6-7.⁴⁷ Es tracta d'una reelaboració dels dos versets que exerceix d'anella textual i hermenèutica entre el text bíblic i la literatura talmúdica, midràixica i targúmica.⁴⁸ El comentari esdevé un elenc precís i concís dels atributs divins que conté Èxode 34,6-7.

Et respondi et dixi:

Scio, domine, quoniam nunc vocatus est
Altissimus misericors in eo,
quod misereatur qui nondum
in saeculo advenerunt;
Et miserator, in eo quod miseretur illis,
qui conversionem faciunt in lege eius;

Et longanimis, quoniam longanimitatem
praestat his, qui peccaverunt, quasi suis
operibus;

Et munificus, quoniam quidem donare
vult pro exigere;

Et multae misericordiae quoniam
multiplicat magis misericordias his, qui
praesentes sunt

et qui praeterierunt et qui futuri sunt; si
enim non multiplicaverit, non

I vaig respondre dient:

Conec, Senyor, que ara l'Altíssim
és anomenat Misericordiós,
perquè es compadeix d'aquells que
encara no han vingut al món;

I Compassiu, perquè es compadeix
d'aquells que es converteixen a la seva
Llei;

I Magnànim, perquè manté la
magnanimitat a aquells que van pecar,
com a obres seves;

I Generós, perquè prefereix donar que
exigir;

I Gran en misericòrdia, perquè
multiplica la seva abundant
misericòrdia a aquells que existeixen,
que van existir, i que existiran en el
futur; perquè si no l'hagués multiplicat,

46. Cf. les edicions crítiques: BRUNO VIOLET, *Die Esra-Apokalypse (IV. ESRA). Erste Teil*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1910, 210-214; LÉON GRÉ, *Les dires prophétiques d'Esdras (IV. ESDRAS)*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner 1938, 228-235. Cf. les traduccions: A. Frederik J. KLIJN, *Die Esra-Apokalypse (IV. ESRA)*, Berlin: Akademie Verlag 1992, 62-63; GABRIEL MARCELO NAPOLE, *Liber Ezrae Quartus* (extracto de la tesis para el Doctorado), Valencia: Facultad de Teología San Vicente Ferrer 1998, 136; DOMINGO MUÑOZ LEÓN, «Libro IV de Esdras», en ALEJANDRO DÍEZ MACHO – ANTONIO PIÑERO, *Apócrifos del Antiguo Testamento VI*, Madrid: Cristiandad 2009, 301-465, 413-414.

47. Hindy Najman dissenteix que es tracti pròpiament d'un midraix en el sentit rabínic de citar un text i seguidament comentar-lo; argumenta que 4Esd 7, 132-139 no presenta cap distinció clara entre el text i el comentari. Per això conclou: «Rather, the relationship is interpretative but, we might say, pre-midrashic». (HINDY NAJMAN, *Losing the Temple and Recovering the Future: An Analysis of 4Ezra*, New York (NY): Cambridge University Press 2014, 91).

48. 4Esd 7,33 també uneix, però en negatiu, la doble vessant divina de misericòrdia i judici glosant Ex 34,6: «Et revelabitur altissimus super sedem iudicii, et pertransibunt misericordiae». (GRÉ, *Les dires prophétiques d'Esdras*, 150). Cf. MUÑOZ LEÓN, «Libro IV de Esdras», 399.

vivificabitur saeculum cum his qui inhabitabant in eo;

Et donator, quoniam si non donaverit de bonitate sua, ut alleventur hi, qui iniquitates fecerunt de suis iniquitatibus, non poterit decies millensima pars hominum vivificari;

Et iudex, si non ignoverit his, qui creati sunt verbo eius, et deleverit multitudinem contemptum, non fortassis derelinquentur innumerabili multitudine nisi pauci valde

no hagués tingut vida el món i els qui hi habiten;

I Donador;² perquè si no lliurés la seva bondat perquè s'aixequessin de les seves iniquitats els qui les van cometre, no podria ser vivificada la deumil·lèsima part dels homes;

I jutge, perquè si no perdonés a aquells que van ser creats per la seva paraula i esborrés la multitud dels seus delictes, no quedarien sinó només uns pocs d'una innombrable multitud

Aquest paràgraf està comprès en la tercera visió d'Esdras (4Esd 6,35-9,25), quan aquest dialoga amb l'àngel. Els dos personatges aborden els habituals temes escatològics: la situació d'Israel, el govern de Déu en el món, el destí final de bons i dolents, la preocupació pels molts que es condemnen i els pocs que se salven, l'estadi intermedi entre la mort i el judici.⁴⁹ Entremig, el comentari a Èxode 34,6-7 esdevé una clara apel·lació a la misericòrdia divina. Sense entrar en el debat de si es tracta d'un afegit suavitzador o d'un redactat original, els versets són un intent claríssim de llegir amb benevolència el destí final dels humans en el context escatològic de l'obra que reclama una conversió urgent.⁵⁰

Aquest paràgraf és la resposta d'Esdras a una explicació de l'àngel que respira l'habitual dualisme i determinisme apocalíptic. L'àngel menciona que no cal entristir-se pels condemnats a causa de la seva incredulitat, però cal alegrar-se pels qui gaudiran de la salvació. Esdras interpel·la l'àngel amb el desplegament temàtic d'Èxode 34,6-7 que concreta i recrea els atributs divins de misericòrdia, talment com un correctiu al pessimisme que domina el discurs. Els atributs de l'Altíssim que es proclamen són set: misericordiós, compassiu, magnànim, generós, gran en misericòrdia, donador i jutge. Aquesta i altres lectures dels dos versets, es convertiran progressivament en les Tretze

49. Cf. MUÑOZ LEÓN, «Libro IV de Esdras», 306.

50. «Si se admite con algunos críticos que los episodios sobre la retribución futura y el recurso de la misericordia divina son adiciones posteriores, con ello se habría querido suplir la insuficiencia de la teología del autor. Si son originales del mismo autor, sería en estos lugares donde por vía experiencial se habría buscado una solución imposible de encontrar por vía discursiva». (MUÑOZ LEÓN, «Libro IV de Esdras», 332-333).

middot. Segons la nostra percepció, les connexions del relat amb el targum són clares, sobretot les mencions al pes determinant que exercirà la misericòrdia divina en el moment del gran judici.⁵¹

6.2. *Tractat Roix ha-Xanà 17b del Talmud de Babilònia*

El tractat Roix ha-Xanà explica el sentit pràctic i teològic de la festa de cap d'any, dedicant uns paràgrafs al tema del judici de Déu, i expressant les diferents postures rabíniques sobre quin atribut diví és més rellevant: si la seva justícia o la seva misericòrdia. Aquí és on apareix el comentari de rabí Yohanan a Èxode 34,6:

<p>«I Iahvè passà davant seu i proclamà...» (Ex 34,6)</p> <p>Rabí Yohanan digué: «Si no estigués escrit en el text, seria impossible per a nosaltres dir tal cosa. Aquest verset ens ensenya que el Sant, Beneït sigui, es va cobrir com el lector d'una assemblea, i mostrà a Moisès l'ordre de la pregària. Li digué: “Quan Israel pequi, porteu a terme aquest servei davant meu, i jo els perdonaré...”»</p> <p>Rabí Judà digué: «S'ha fet una aliança amb els tretze atributs perquè ells no tornin amb les mans buides, com està dit: “I faré una aliança”» (Ex 34,10).</p>	<p>ויעור ה' על פניו ויקרא א"ר יוחנן אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו מלמד שנתעטף הקב"ה בשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה אמר כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם... אמר רב יהודה ברית כרותה ל"ג מדות שאינן חוזרות ריקם שנאמר הנה אנוכי כורת ברית</p>
---	--

Per aquest fragment talmúdic, la misericòrdia divina és segura i concreta en la litúrgia sinagoga de l'època. El comentari de rabí Yohanan —de la segona generació d'amoraïtes— a Èxode 34,6 subratlla que el verset és eloqüentíssim respecte a la misericòrdia divina i que no és pot dubtar d'ella. Seguidament, Yohanan explica que l'escena de Iahvè revelant-se a Moisès com a Déu misericordiós es reproduceix en el servei sinagoga: quan el lector

51. Sorprenentment, Muñoz León no ho menciona quan parla de 4Esd i el targum. Cf. MUÑOZ LEÓN, «Libro IV de Esdras», 323-324.

recita Èxode 34,6-7 es cobreix reverentment amb el mantell de pregària com a gest litúrgic perquè el poble rebí el perdó diví.

Rabí Judà, mestre de rabí Yohanan, arrodoneix la incondicionalitat del perdó de Iahvè parlant d'una aliança establerta a partir dels tretze atributs, deduïts d'Èxode 34,6-7. La lectura de rabí Judà és esplèndida, afegint el terme «aliança» com a garantia de la perenne misericòrdia divina. Èxode 34,10 és l'argument escripturístic que branda el rabí per fonamentar tal afirmació, convertint l'atribut diví en una aliança perpètua sempre que Israel ho demani apropiadament.

El comentari de rabí Yohanan i sobretot la menció explícita de rabí Judà constaten l'antiguitat de les Tretze middot. Però subratllem altres referències molt antigues com el midraix Nombres Rabbà 21,16 quan comenta Nm 28, 2.⁵² També el midraix Pessiqtà Rabbatí en la pisqà 16,1.⁵³ Maimònides/Rambam (1135-1204), segles després, comentant Èxode 34,6 —en l'obra *Guia dels Perplexos*— afirmarà que els camins que Moisès desitjava de conèixer i que Iahvè li mostrà són les accions que emanen de Déu. Aclareix que tals accions són anomenades middot o atributs pels savis i que aquestes esdevingueren les Tretze middot de Déu. Rambam cita el tractat Roix ha-Xanà del talmud i explica que malgrat Iahvè mostrà a Moisès «tota la seva bondat» (Ex 33,19), és a dir, les obres divines, només se li mencionen tretze middot. Però puntualitza que aquesta quantitat d'atributs inclou els actes de Déu referents a la creació i al govern de la humanitat.⁵⁴

7. LA LITERATURA MIDRÀIXICA IDENTIFICA EL NOM DE IAHVÈ AMB MISERICÒRDIA I EL NOM D'ELOHIM AMB JUDICI

La tradició jueva es debat sobre la rellevància de l'atribut diví de justícia respecte a l'atribut de misericòrdia.⁵⁵ Malgrat la tradicional pluralitat d'opinions

52. א"ר סימון י"ג מדות רחמים כתיב בי שנאמר ויעבור ה' על פניו ויקרא ה' וגו' (Nm R 28,2): «Rabí Simon digué: Tretze atributs de misericòrdia hi ha escrits sobre Ell, tal i com es diu: "I Iahvè passà davant d'ell i digué Iahvè..."». Cf. *Midraix Rabbà. Segona Part (reproducció edició Vilna)*, Jerusalem 1961, 180; HAITY FREEDMAN, *Midrash Rabbah. Numbers II*, London: Soncino Press 1961, 843.

53. La frase de rabí Simon a NmR es repeteix —també comentant Nombres 28,2— a Pessiqtà Rabbatí, pisqà 16,1. Cf. William G. BRAUDE, *Pesikta Rabbati I*, New Haven (CT): Yale University Press 1968, 343-344.

54. Michael FRIEDLANDER, *The Guide for the Perplexed by Moses Maimonides*, New York (NY): Dover Publications 1956, 75-76.

55. Sobre el tema cf. «The Attribute of Justice and the Attribute of Mercy» a Ephraim E. URBACH, *The Sages. Their Concepts and Beliefs*, Jerusalem: Magnes Press 1975, 448-461.

i de matisos que —segons les vicissituds històriques— recullen les diferents agadàs, l'atribut de misericòrdia acaba decantant la balança a favor seu.⁵⁶ Ressaltarem només l'agadà que travessa la cronologia del judaisme postbíblic identificant el nom de Iahvè amb misericòrdia i el nom d'Elohim amb judici.⁵⁷

7.1. *Sifré Deuteronomi 3,24 (pisqà 26) i 11,22 (pisqà 49)*⁵⁸

Sifré Deuteronomi és un midraix de l'època dels rabins tannaïtes que podem qualificar de contemporani a l'apòcrif 4Esdres. En aquest comentari al llibre del Deuteronomi trobem dues agadàs rellevants per apreciar l'hermenèutica d'Èxode 34,6-7 en la tradició jueva.

La primera agadà es troba en l'explicació de Deuteronomi 3,24, on s'exposa i s'argumenta amb convicció que el nom de Iahvè és un atribut de misericòrdia i el nom d'Elohim ho és de judici. Comentant el nom de Iahvè (יהוה) el midraix explica que:

En qualsevol lloc de l'Escriptura que digui Iahvè es refereix al seu atribut de misericordiós (compassiu: רַחֻמִּים), tal com es diu: «Iahvè, Iahvè, Déu compassiu i benigne» (Ex 34,6). Onsevulla que digui Elohim es refereix al seu atribut de judici, tal com es diu: «A Elohim portaran les coses d'entre dos» (Ex 22,8) i «A Elohim no maleiràs» (Ex 22,27)⁵⁹ (SifDt 3,24).

Enric Cortès explica que aquest comentari és un principi comú de l'exegesi rabínica tannaïta. Es vol demostrar que Iahvè i Elohim són dos noms per referir-se a un únic Déu que presenta la doble dimensió de misericordiós

56. Un exemple feaent el trobem en el tractat Sotà de la Tosseftà (TosSot 4,1). Ampliant el que diu la Mixnà: que la bondat tindrà major recompensa que la retribució (MSot 1,7), la Tosseftà afirma que la bondat divina és cinc-centes vegades major que la retribució divina: «La mesura de la bondat és cinc-centes vegades més gran que la mesura de la retribució. Referent a la mesura de la retribució està escrit: "Té en compte el pecat dels pares sobre els fills i els néts fins la tercera i la quarta generació" (Ex 20,5). Però respecte a la mesura de la misericòrdia està escrit: "Fent misericòrdia a milers" (Ex 20,6)» (TosSot 4,1). Cf. Olga RUIZ – AURORA SALVATIERRA – Lola FERRE, *Tosefta III. Nashim. Tratado rabínico sobre las mujeres* (Biblioteca Midrásica 23), Estella: Verbo Divino 2001, 292.

57. Que Iahvè és equivalent de misericòrdia ja ho trobem insinuat a Siràcida 2,18 i sobretot a Siràcida 50,19.

58. Cf. Louis FINKELSTEIN, *Siphre ad Deuteronomium*, New York (NY) – Jerusalem: Jewish Theological Seminary of America 1993; Reuven HAMMER, *Sifre. A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy* (Yale Judaica Series 24), New Haven (CT): Yale University Press 1986, 105-106.

59. FINKELSTEIN, *Siphre ad Deuteronomium*, 41; HAMMER, *Sifre*, 49.

i de just. Que Deuteronomi 3,24 escrigui Adonai abans que Iahvè (אֲדֹנָי יְהוָה) obliga a llegir Iahvè com si fos Elohim. Així ho trobarem en el text hebreu del Deuteronomi on els masoretets vocalitzen el tetragrama amb aquesta intenció.⁶⁰

Una nova agadà d'Èxode 34,6-7 apareix en el comentari de Deuteronomi 11,22 que desplegarà el contingut dels dos versets a l'estil de 4Esdres, evocant els atributs divins amb un missatge moral. Explicant la frase de Deuteronomi 11,22: «Seguir tots els seus camins», el midraix ho associa amb Èxode 34,6 dient que són els camins de «Iahvè, Déu compassiu i benigne»,⁶¹ i seguidament amb Joel 3,5: «I s'esdevindrà que tots els qui siguin anomenats amb el nom de Iahvè se salvaran».⁶² Aquest darrer apunt del profeta Joel permet a Sifré Deuteronomi la següent hermenèutica:

Com és possible per a un home sigui anomenat amb el nom de Déu? Doncs, si Déu és anomenat compassiu també tu hauries de ser compassiu. Si el Sant, beneït sigui, és anomenat benigne, també tu hauries de ser benigne tal com es diu: «Benigne i compassiu és Adonai...» (Sl 145,8) i fa regals gratuïts. Si s'anomena a Déu just, perquè «Adonai és just i estima la justícia» (Sl 11,7), també tu hauries de ser just. Si Déu és anomenat misericordiós com es diu: «Jo sóc misericordiós, diu el Senyor» (Jr 3,12), també tu hauries de ser misericordiós.⁶³ (SifDt 11,22).

7.2. *Gènesi Rabbà* 33,3⁶⁴

Participant de l'agadà de Sifré Deuteronomi 3,24 que identifica Iahvè amb misericòrdia i Elohim amb judici, rabí Samuel bar Nahman ho explica de manera semblant en el midraix *Gènesi Rabbà*:

Digué Samuel bar Nahman: Ai del malvat que converteix l'atribut de misericòrdia en atribut de judici. Onsevulla que [en la Bíblia] es diu Iahvè, és atribut de miseri-

60. Enric CORTÈS – Teresa MARTÍNEZ, *Sifré Deuteronomio. Comentario tannaítico al libro del Deuteronomio. Vol I: pisha 1-160* (Col·lectània Sant Pacià 40), Barcelona: Herder – Facultat de Teologia de Catalunya 1989, 79-80.

61. SifDt aquí omet una vegada el nom de Iahvè (יהוה), tal com fa la versió grega.

62. Sifré canvia «els qui invocaran el nom de Iahvè» del text hebreu per «els qui siguin anomenats amb el nom de Iahvè». Cf. CORTÈS – MARTÍNEZ, *Sifré Deuteronomio I*, 164.

63. Cortès associa aquest comentari de Sifré amb Lc 6,36: «Sigueu misericordiosos com el vostre pare és misericordiós». Cf. CORTÈS – MARTÍNEZ, *Sifré Deuteronomio I*, 164.

64. Cf. *Midraix Rabbà. Primera Part (reproducció edició Vilna)*, Jerusalem 1961; HARRY FREEDMAN, *Midrash Rabbah. Genesis I*, London: Soncino Press 1961, 262-263; LUIS VEGA MONTANER, *Gènesis Rabbah I (Gènesis 1-11)* (Biblioteca Midràsica 15), Estella: Verbo Divino 1994, 352.

còrdia, tal com es diu: «Iahvè, Iahvè, Déu misericordiós i compassiu...» (Ex 34,6) (GnR 33,3).

El comentari de bar Nahman, rabí palestinenc de la tercera generació amoraïta, hereta la mencionada agadà tannaïta i combina els noms divins de Iahvè i Elohim amb els corresponents atributs. El rabí adverteix els qui s'aprofiten de la misericòrdia divina, convençuts que l'aconseguiran sempre que l'invoquin. A aquests els anomena «malvats» i els avisa que, a causa de les seves obres, convertiran la misericòrdia en un judici diví. Iahvè deixarà en segon terme la misericòrdia per desplegar la seva justícia com Elohim, aplicant-los la justa mesura que mereixen.

El midraix continua combinant aquests noms i atributs divins, ara a favor dels justos que són qualificats de «benaürats» a causa de la seva justícia. Aquests evitaran qualsevol judici diví i rebran directament la misericòrdia que mereixen les seves obres:

Benaürats els justos que converteixen l'atribut de judici en atribut de misericòrdia. Onsevulla que [en la Bíblia] es diu Elohim, és atribut de judici. (GnR 33,3).

7.3. *Èxode Rabbà* 3,⁶⁵

L'agadà que associa Iahvè amb misericòrdia i Elohim amb judici es converteix en un axioma dins la tradició jueva. Ho trobem bellament evocat a *Èxode Rabbà* en boca del rabí palestinenc Abba bar Mammal, de la tercera generació d'amoraïtes. L'agadà apareix en el comentari del passatge de la bardissa que no es consumeix (Ex 3,14), quan Iahvè respon a la demanda de Moisès amb l'enigmàtic אֱהִיָּה אֲשֶׁר אֶהְיֶה.⁶⁶ Els noms divins de Iahvè i Elohim amb els dos atributs de misericòrdia i judici, apareixen eixamplats amb altres noms i atributs:⁶⁷

65. Cf. *Midraix Rabbà. Primera Part (reproducció edició Vilna)*, Jerusalem 1961; S. M. LEHRMAN, *Midrash Rabbah. Exodus*, London: Soncino Press 1961, 64.

66. Luis-Fernando GIRÓN BLANC, *Midrás Èxodo Rabbah I* (Biblioteca Midràsica 8), Valencia: Institución San Jerónimo 1898, 8.

67. El midraix Abot de Rabí Natán, molt anterior a ExR, presenta un text semblant però amb 10 noms divins i l'explicació dels seus atributs. Cf. Els 10 noms divins (ARN 38,3) a María Ángeles NAVARRO, *Abot de Rabí Natán* (Biblioteca Midràsica 5), Valencia: Institución San Jerónimo para la Investigación Bíblica 1987, 390.

«Digué Elohim a Moisès». Digué rabí Abba bar Mammal: «Digué el Senyor, el Sant beneït sigui, a Moisès: El meu nom demanes de conèixer? Sóc anomenat segons les meves obres. Sóc anomenat a la vegada com El Xadday, com Sebaot, com Elohim, com Iahvè. Quan jutjo sobre l'Aliança sóc anomenat Elohim. Quan faig la guerra als enemics sóc anomenat Sebaot. Quan suspenc el pecat de l'home sóc anomenat El Xadday. Quan sóc misericordiós amb el meu món sóc anomenat Iahvè, com està dit: "Iahvè, Iahvè, Déu misericordiós i compassiu..."» (ExR 3,6).⁶⁸

Les dimensions de Déu són eixamplades per Abba bar Mammal amb dos noms i dos atributs més: El Xadday com a condonador de pecats i Sebaot com a guerrer. Elohim segueix implicant judici però amb el complement de referir-se a l'Aliança: «Quan jutjo sobre l'Aliança sóc anomenat Elohim». La menció de Iahvè com a misericordiós també té un matís immanent que es refereix al món creat per ell: «Quan sóc misericordiós amb el meu món sóc anomenat Iahvè». Mencionar Iahvè i el seu atribut en darrer lloc i citant Èxode 34,6 permet deduir que és el títol més destacat, el més propi del Déu d'Israel.

8. ELS EXEMPLES MEDIEVALS DE RAIXÍ I NAHMÀNIDES COMENTANT ÈXODE 34,6-7

Raixí i Nahmànides no són els únics personatges medievals rellevants que mencionen les Tretze middot i les antigues agadàs d'Èxode 34,6-7.⁶⁹ Escollim aquests dos com a mostra representativa —sense afanys de ser exhaustius— per mostrar que aquesta hermenèutica dels dos versets és una tradició consolidada i un patrimoni indiscutible de la tradició jueva ja en els segles XII i XIII.

68. Cf. GIRÓN BLANC, *Midrás Éxodo Rabbah I*, 78-79; MARTÍNEZ SAIZ – PÉREZ FERNÁNDEZ, *Traducciones arameas de la Biblia. Los Targumim del Pentateuco. II. Éxodo*, 285.

69. Prèviament ja hem citat Maimònides i la Guia dels Perplexos explicant la citació talmúdica del tractat Rosh ha-Xanà (apartat 6.2). Afegim Abraham Ibn Ezra (1089-1167) mencionant les Tretze middot en el seu comentari a la Torà, Abraham Abulafia (1240-1291) llegint cabalísticament els atributs de misericòrdia i de justícia associats a Iahvè i Elohim.

8.1. *Comentari a la Torà de Raixí*⁷⁰

Raixí (1040-1105), comentant Èxode 34,6 senyala que Iahvè és l'atribut de la misericòrdia divina. Explica que el primer dels dos «Iahvè, Iahvè» al·ludeix a la misericòrdia pel pecador abans que pequi, i el segon «Iahvè» expressa la misericòrdia després que hagi pecat i s'hagi penedit.

Per ell, לֶחֶם també és un atribut de misericòrdia, aclarint de no confondre'l amb Elohim que refereix la justícia divina. L'argument de l'Escriptura que cita Raixí per associar misericòrdia amb לֶחֶם és la frase del salm 22: «Déu meu, Déu meu (יְהוָה יְהוָה) perquè m'has abandonat?» (Sl 22,2). Raona que ningú afirmaria que en aquest verset לֶחֶם és un atribut de justícia severa. Per Raixí sembla evident que el clam del salmista a Déu és per reclamar la seva misericòrdia.

«Tardà en l'enuig» ho associa a deixar que el pecador tingui l'oportunitat de penedir-se. «Gran en misericòrdia» diu que s'aplica a aquells que necessiten misericòrdia perquè no tenen mèrits suficients per salvar-se per ells mateixos. «I en fidelitat» ho explica com la recompensa fidel que reben els qui compleixen la voluntat divina.

Passant a Èxode 34,7, la frase «manté la misericòrdia» Raixí la interpreta afirmant que Déu «guarda» (recorda) la misericòrdia que una persona desplega en la seva presència. Insinua que cadascú rebrà la misericòrdia divina en la proporció que l'hagi exercit amb els altres. «A milers» ho concreta parlant de dos mil generacions.⁷¹

«No deixa sense càstig qui el mereix» explica que el sentit pla de la frase és que Iahvè no és plenament indulgent amb el pecat, que no remet la pena, sinó que l'aplica a poc a poc al pecador. No obstant, Raixí afegeix que els rabins ensenyen que Déu perdona els qui es penedeixen, i no perdona els qui no es penedeixen.

«Té el compte les culpes dels pares sobre els fills» ho explica dient que això s'esdevé quan els fills segueixen el mal exemple dels seus avantpassats. «Sobre la quarta generació» ho interpreta dient que la mesura del bé supera la mesura del càstig en la proporció d'u a cinc-cents.

70. M. ROSENBAUM – A. M. SILBERMANN, *Pentateuch with Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary. Exodus*, Jerusalem: Silbermann Family 1930, 192-193.

71. Pel significat de la xifra dos mil cf. RUIZ – SALVATIERRA – FERRE, *Tosefta III. Nashim*, 292.

8.2. Comentari a la Torà de Nahmànides⁷²

El rabí i metge gironí Bonastruc sa Porta (1194-1270), Nahmànides o Ramban per la tradició jueva, també participa d'aquest tresor hermenèutic d'Èxode 34,6-7. Comentant els noms divins יהוה יהוה אֵל d'Èxode 34,6, explica que es tracta de títols sagrats de Déu que els savis anomenen atributs. Indica que els tres noms qualifiquen Déu amb els tres epítets de: «Senyor del penediment», «Senyor de la misericòrdia» i «Senyor de la bondat».

Ramban afegeix que els atributs d'Èxode 34,6-7 descrits en termes humans «són deu: misericordiós i benigne, etc...».⁷³ Explica que els deu termes són qualitats divines, però aclareix que també hi ha els tres atributs procedents dels tres noms propis de l'essència de Déu (יהוה יהוה אֵל).

El discurs del rabí català delimita amb concisió les Tretze middot. Per això escriu que —a més dels deu atributs— els tres noms de Déu també sumen, perquè representen qualitats divines sobre l'essència del Déu altíssim. Per Nahmànides les Tretze middot serien: Iahvè (1), Iahvè (2), Déu (3), compassiu (4), benigne (5), tardà en l'enuig (6), gran en misericòrdia i fidelitat (7 i 8), manté la misericòrdia a milers (9), perdona culpes, transgressions i pecats (10, 11 i 12), no deixa sense càstig qui el mereix i té en compte les culpes (13).

9. CONCLUSIÓ

L'objectiu d'aquest estudi era mostrar l'hermenèutica jueva d'Èxode 34,6-7, uns versets únics per manifestar la dimensió misericordiosa de Iahvè en l'Antic Testament. La misericòrdia divina és immensa, però no mel·líflua, mostrant-se equilibrada pel seu judici just i tothora bonhomíós, pacient, facilitador d'un espai i un temps per penedir-se.⁷⁴

72. Cf. Charles B. CHAVEL, *Ramban. Commentary on the Torah. Exodus*, New York (NY): Shilo Publishing 1973, 584-586.

73. El detall d'escriure només els dos primers atributs evidencia que són àmpliament coneguts, fins al punt de no ser necessari mencionar-los tots.

74. «Le péché du peuple se révèle donc être, en fin de compte, une *felix culpa*. Grâce à l'intercession du Moïse, et grâce à l'initiative divine, ce péché nous vaut un surcroît de révélation, qui fait la part belle à la miséricorde. Nous n'avions pas idée d'une telle liberté et d'une telle libéralité divine dans l'exercice des attributs, miséricorde en tête» (SONNET, «Justice et miséricorde. Les attributs de Dieu dans la dynamique narrative du Pentateuque», 11).

Amb aquest article, exposem el plus exegètic i hermenèutic que l'Antic Testament i la tradició jueva aporten al Nou Testament i a la tradició cristiana. Allò que Israel experimenta més clarament de Iahvè és la seva misericòrdia. El Nou Testament i la tradició cristiana proclamen Jesucrist com l'encarnació d'aquesta misericòrdia divina. El lligam entre els dos testaments i les dues tradicions és evident i consistent.